

Krzystian Maciej Szudarek

Szczecin

Dyplomacja brytyjska wobec polityki Niemiec w Komisji Przygotowawczej Konferencji Rozbrojeniowej w Genewie (1926–1930)¹

Zabiegi na rzecz powszechnego rozbrojenia, ściślej zaś redukcji bądź ograniczenia zbrojeń², prowadzone po I wojnie światowej wynikały z różnych przesłanek. W kręgach liberalnych i socjalistycznych argumentowano, na podstawie analizy genezy wielkiej wojny, że wyścig zbrojeń prowadzi nieuchronnie do konfliktu. Sama wojna pogłębiła tendencje pacyfistyczne w społeczeństwach zniszczonej Europy. Niemniej istotny był ekonomiczny aspekt zagadnienia. Wydatki na zbrojenia stanowiły znaczne obciążenie dla budżetów poszczególnych państw. Część polityków, z amerykańskim prezydentem Thomasem Woodrowem Wilsonem na czele, uważała powszechne rozbrojenie za podstawowy element „trwałego pokoju” i główne zadanie Ligi Narodów (LN), powołanej do życia w 1919 r. na konferencji pokojowej w Paryżu. Istotnym etapem prac LN nad zagadnieniem rozbrojenia były obrady Komisji Przygotowawczej Konferencji Rozbrojeniowej (KPKR) w Genewie w latach 1926–1930. KPKR powierzono opracowanie zasad i metod redukcji i ograniczenia zbrojeń na potrzeby właściwej Konferencji Rozbrojeniowej.

Celem mojej dysertacji doktorskiej było przedstawienie i analiza stanowiska dyplomacji brytyjskiej wobec polityki Niemiec na forum KPKR w Genewie. Delegacja Niemiec, powołując się na zobowiązania państw zwycięskich w wojnie do powszechnego rozbrojenia, zawarte m.in. we wstępie do V części traktatu wersalskiego (TW), nocie Georgesu Clemenceau z 16 czerwca 1919 r. oraz artykule 8 Paktu LN, domagała się równouprawnienia w dziedzinie zbrojeń. Mogło być ono osiągnięte bądź przez rozbrojenie innych państw do poziomu Niemiec (zastosowanie wobec sygnatariuszy konwencji rozbrojeniowej zasad i metod rozbrojenia na-

¹ Autoreferat rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Andrzeja M. Brzezińskiego i obronionej 7 października 2004 r. na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego. Recenzentami pracy byli: prof. zw. dr. hab. Wojciech Materski (Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie) i prof. zw. dr. hab. Wojciech Rojek (Instytut Historii UJ). Rozprawa powstała w ramach realizacji grantu promotorskiego Komitetu Badań Naukowych (1 H01G 031 18) oraz przy wsparciu finansowym Fundacji Lanckorońskich z Brzezia.

² Bardzo obszerne znaczeniowo pojęcie „rozbrojenie” jest używane w niniejszej pracy jedynie ze względów stylistycznych. Wszędzie tam, gdzie logika tekstu wymagała ściślej precyzji stosowano określenia: „redukcja zbrojeń” bądź „ograniczenie zbrojeń” (Zob. J. Gilas, *Zagadnienie rozbrojenia*, Toruń 1966).

rzuconych stronie niemieckiej w V części TW), bądź dozbrojenie Niemiec (zastąpienie V części TW nową konwencją rozbrojeniową). Dyplomacja niemiecka, ze względów taktycznych i propagandowych, postulowała oficjalnie to pierwsze rozwiązanie. W rzeczywistości odmowa przeprowadzenia rozbrojenia ze strony innych państw otwierała przed rządem w Berlinie możliwość wysuwania żądania remilitaryzacji Rzeszy. Istotą problemu równouprawnienia Niemiec było zatem zagadnienie remilitaryzacji tego państwa i stosunek głównych sygnatariuszy TW, w tym Wielkiej Brytanii, do rewizji militarnych klauzul traktatu pokojowego. Ujawnione w toku prac KPKR trudności w osiągnięciu kompromisu pomiędzy Niemcami i pozostałymi państwami wystąpiły od samego początku podczas prac Konferencji Rozbrojeniowej w Genewie, rozpoczętej 2 lutego 1932 r. Próby ustalenia powszechnej konwencji rozbrojeniowej zakończyły się niepowodzeniem. W marcu 1935 r. Adolf Hitler wykorzystał to jako propagandowy argument w momencie oficjalnego odrzucenia V części TW i ogłoszenia decyzji o remilitaryzacji Niemiec³.

Analizując proces kształtowania stanowiska dyplomacji brytyjskiej wobec przedstawionego problemu, zwróciłem szczególną uwagę na:

- stosunek rządu brytyjskiego do postulatu powszechnego rozbrojenia po I wojnie światowej;
- rolę Foreign Office i departamentów wojskowych w procesie formułowania zasad brytyjskiej polityki rozbrojeniowej;
- stanowisko brytyjskich kół rządowych, dyplomatów oraz głosy opinii publicznej na temat prawnych, politycznych i moralnych podstaw niemieckiego żądania „równouprawnienia”;
- cele i taktykę delegacji Wielkiej Brytanii i Niemiec w KPKR oraz ich wzajemne oddziaływanie;
- brytyjskie oceny możliwości odrodzenia militarne Niemiec po Locarno.

Zarówno w historiografii polskiej, jak i obcej zagadnienie stanowiące temat mojej dysertacji doktorskiej nie było do tej pory przedmiotem oddzielnego opracowania monograficznego. Dotychczas z reguły odrębnie prezentowano politykę Londynu i Berlina w kwestii rozbrojenia na forum KPKR. W literaturze zachodniej polityce brytyjskiej poświęcone są opracowania i artykuły Johna Wheeler-Bennetta⁴, Rollanda A. Chaputa⁵, Da-

³ Literatura przedmiotu poświęcona Konferencji Rozbrojeniowej w Genewie (1932–1937) szeroko omawia to zagadnienie. Do najważniejszych w literaturze zachodniej należą opracowania: E. W. Bennett, *Germany Rearmament and the West, 1932–1933*, Princeton 1979; W. Deist, *Die Haltung der Westmächte gegenüber Deutschland während der Abrüstungskonferenz 1932/1933*, Diss. Phil. Freiburg 1956; Ch. Fraser, *Der Austritt Deutschlands aus dem Völkerbund, seine Vorgeschichte und seine Nachwirkungen*, Bonn 1969; C. J. Kitching, *Britain and the Geneva Disarmament Conference: A Study of International History*, London–New York 2003; E. Most, *Großbritannien und der Völkerbund. Studien zur Politik der Friedenssicherung 1925–1934*, Frankfurt am Main 1981; S. Nadolny, *Abrüstungsdiplomatie 1932–1933. Deutschland auf der Genfer Konferenz im Übergang von Weimar zu Hitler*, München 1978; H.–J. Rautenberg, *Deutsche Rüstungspolitik vom Beginn der Genfer Abrüstungskonferenz bis zum Wiedereinführung der Allgemeinen Wehrpflicht 1932–1935*, Bonn 1973; N. T. Wiggerhaus, *Der deutsch–englische Flottenvertrag vom 18 Juni 1935. England und die geheime deutsche Aufrüstung 1933–1935*, Diss. Phil. Bonn 1971; G. Wollstein, *Vom Weimarer Revisionismus zu Hitler. Das Deutsche Reich und die Großmächte in der Anfangsphase der nationalsozialistischen Herrschaft in Deutschland*, Bonn–Bad Godesberg 1973; w polskiej historiografii zaś monografie: A. M. Brzeziński, *Dyplomacja francuska wobec Konferencji Rozbrojeniowej w Genewie (2 II 1932–31 V 1937)*, Łódź 1987; A. Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska wobec zagadnienia rozbrojenia 1921–1937*, Łódź 1990; W. Michowicz, *Genewska Konferencja Rozbrojeniowa 1932–1937 a dyplomacja polska*, Łódź 1989.

⁴ J. W. Wheeler-Bennett, *Disarmament and Security since Locarno, 1925–1931*, London 1932.

⁵ R. A. Chaput, *Disarmament in British Foreign Policy*, London 1935.

vida Carltona⁶, Hansa Heinricha Rassa⁷, Shivy-Kumar Sharmy⁸, Dicka Richardsona⁹, Briana J. C. Mc Kerchera¹⁰, Philipa Towle'a¹¹, Richarda S. Graysona¹², Detlefa Wächtera¹³ oraz Carolyn J. Kitching¹⁴.

O polityce niemieckiej w KPKR pisali natomiast: Samuel David Knisley Jr.¹⁵, Robert Bennett Dockhorn¹⁶, Marshall MacDowell Lee¹⁷, Henry L. Bretton¹⁸, Jon Jacobson¹⁹, Christoph M. Kimmich²⁰, William G. Ratliff²¹, Rolf Richter²², Wilhelm Deist²³, Ludwig Zimmermann²⁴,

⁶ D. Carlton, *Disarmament with Guarantees: Lord Cecil 1922–1927*, „Disarmament and Arms Control” 1965, vol. 2, No. 3, s. 143–164; idem, *The Anglo–French Compromise on Arms Limitation, 1928*, „Journal of British Studies” 1969, vol. 8, No. 2, s. 141–162; idem, *MacDonald versus Henderson. The Foreign Policy of the Second Labour Government*, London 1970.

⁷ H. H. Rass, *Britische Aussenpolitik 1929–1931: Ebenen und Faktoren der Entscheidung*, Bern–Frankfurt am Main 1975.

⁸ S.–K. Sharma, *Der Völkerbund und die Großmächte. Ein Beitrag zur Geschichte der Völkerbundpolitik Großbritanniens, Frankreich und Deutschlands 1929–1933*, Frankfurt am Main–Bern–Las Vegas 1978.

⁹ D. Richardson, *The Evolution of British Disarmament Policy in the 1920's*, New York–London 1989.

¹⁰ B. J. C. Mc Kercher, *Of Horns and Teeth: The Preparatory Commission and the World Disarmament Conference, 1926–1934*, w: *Arms Limitation and Disarmament. Restraints on War, 1899–1939*, ed. by B. J. C. Mc Kercher, Westport Conn. 1992, s. 173–201; idem, *The Politics of Naval Arms Limitation in Britain in the 1920's*, „Diplomacy & Statecraft” 1993, vol. 4, No. 3, s. 35–59. W zapowiedziach wydawniczych znajduje się monografia Mc Kerchera zatytułowana: *National Security and International Arms Control, 1926–1935: Britain, the United States, and the World Disarmament Conference*.

¹¹ Ph. Towle, *British Security and Disarmament Policy in Europe in the 1920's*, w: *The Quest for Stability: Problems of West European Security, 1918–1957*, ed. by R. Ahmann, A. M. Birke, M. Howard, Oxford 1993, s. 127–153.

¹² R. S. Grayson, *Austen Chamberlain and the Commitment to Europe. British Foreign Policy, 1924–1929*, London 1997.

¹³ D. Wächter, *Von Stresemann zu Hitler: Deutschland 1928 bis 1933 im Spiegel der Berichte des englischen Botschafters Sir Horace Rumbold*, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien 1997.

¹⁴ C. J. Kitching, *Britain and the Problem of International Disarmament, 1919–1934*, London 1999.

¹⁵ S. D. Knisley Jr., *German Diplomacy and the Preparatory Commission for the Disarmament Conference 1925–1930*, University of North Carolina at Chapel Hill, Ph. D., 1972. Korzystałem z egzemplarza dostępnego w Bayerische Staatsbibliothek w Monachium.

¹⁶ R. B. Dockhorn, *The Wilhelmstrasse and the Search for a New Diplomatic Order, 1926–1930*, The University of Wisconsin, Ph. D., 1972. Korzystałem z egzemplarza dostępnego w Universitets Bibliotek w Lund.

¹⁷ M. M. Lee, *Failure in Geneva. The German Foreign Ministry and the League of Nations 1926–1933*, The University of Wisconsin, Ph. D., 1974. Korzystałem z egzemplarza dostępnego w Bayerische Staatsbibliothek w Monachium; idem, *Disarmament and Security: The German Security Proposals in the League of Nations, 1926–1930. A Study in Revisionist Aims in an International Organization*, „Militärgeschichtliche Mitteilungen” 1979, Bd. 25, H. 1, s. 35–45; idem, *Gustav Stresemann und die deutsche Völkerbundspolitik 1925–1930*, w: *Gustav Stresemann*, hrsg. von W. Michalka und M. M. Lee, Darmstadt 1982, s. 350–374.

¹⁸ H. L. Bretton, *Stresemann and the Revision of Versailles: A Fight for Reason*, Stanford 1953.

¹⁹ J. Jacobson, *Locarno Diplomacy. Germany and the West 1925–1929*, Princeton 1972.

²⁰ Ch. M. Kimmich, *Germany and the League of Nations*, Chicago–London 1976.

²¹ W. G. Ratliff, *Faithful to the Fatherland: Julius Curtius and Weimar Foreign Policy*, New York 1990.

²² R. Richter, *Der Abrüstungsgedanke in Theorie und Praxis und die deutsche Politik (1920–1929)*, „Wehrwissenschaftliche Rundschau” 1968, Bd. 18, s. 442–466.

²³ W. Deist, *Internationale und Nationale Abrüstungsfrage 1924–1932*, w: *Locarno und die Weltpolitik 1924–1932*, hrsg. von H. Röbler und E. Hölzle, Göttingen 1969, s. 64–93.

²⁴ L. Zimmermann, *Deutsche Aussenpolitik in der Ära der Weimarer Republik*, Göttingen 1958.

Peter Krüger²⁵, Franz Knipping²⁶, Andreas Rödder²⁷, Hermann Graml²⁸, Jost Dülffer²⁹, Michael Geyer³⁰ i Johannes Hürter³¹.

W polskiej historiografii polityce brytyjskiej wobec zagadnienia rozbrojenia poświęcona jest rozprawa habilitacyjna Andrzeja Harasimowicza³². Aspekt morski polityki brytyjskiej przedstawił Wojciech Rojek³³. Natomiast główne założenia taktyki Niemiec na forum KPKR oraz rolę LN i zagadnienia powszechnego rozbrojenia w niemieckiej polityce rewizjonistycznej w okresie polokarneńskim omawiają artykuły: Waldemara Michowicza³⁴, Stanisława Sierpowskiego³⁵, Andrzeja M. Brzezińskiego³⁶ i Henryka Korczyka³⁷. Należy również wspomnieć o pracy Przemysława P. Żurawskiego vel Grajewskiego poświęconej stanowisku USA wobec problemu kontroli zbrojeń w dobie KPKR³⁸.

Podstawę źródłową mojej dysertacji doktorskiej stanowią materiały archiwalne oraz opublikowane dokumenty i korespondencja dyplomatyczna. W londyńskim *The National Archives* (dawniej: *Public Record Office*)³⁹ przeanalizowałem niepublikowane materiały z działu *Cabinet Office* (CAB) — zapisy posiedzeń i memoranda brytyjskiego gabinetu, Komitetu Obrony Imperium (*Committee of Imperial Defence* — CID) i podkomitetów ds. redukcji i ograniczenia zbrojeń. W dziale Foreign Office kwerendą objąłem zespoły zawierające akta Departamentu Zachodniego i Centralnego (FO 371)⁴⁰, League of Nations Confidential Prints (FO 411) oraz

²⁵ P. Krüger, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*, Darmstadt 1985.

²⁶ F. Knipping, *Deutschland, Frankreich und das Ende der Locarno-Ära, 1928–1931. Studien zur internationalen Politik in der Anfangsphase der Weltwirtschaftskrise*, München 1987.

²⁷ A. Rödder, *Stresemann Erbe: Julius Curtius und die deutsche Aussenpolitik*, Paderborn 1996.

²⁸ H. Graml, *Zwischen Stresemann und Hitler: die Außenpolitik der Präsidialkabinette Brüning, Papen und Schleicher*, München 2001.

²⁹ J. Dülffer, *Weimar, Hitler und die Marine. Reichspolitik und Flottenbau 1920–1939*, Düsseldorf 1973.

³⁰ M. Geyer, *Aufrüstung oder Sicherheit. Die Reichswehr in der Krise der Machtpolitik, 1924–1936*, Wiesbaden 1980.

³¹ J. Hürter, *Wilhelm Gröner. Reichswehrminister am Ende der Weimarer Republik (1928–1932)*, München 1993.

³² A. Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska...*

³³ W. Rojek, *Spory o władanie morzem. Polityczno-dyplomatyczne aspekty zbrojeń morskich w okresie międzywojennym 1919–1939*, Kraków 1994.

³⁴ W. Michowicz, *Rola planów i programów rozbrojeniowych w polityce Niemiec w dobie Komisji Przygotowawczej do Konferencji Rozbrojeniowej*, w: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. I: *Era Stresemanna*, red. S. Sierpowski, Poznań 1990, s. 135–158.

³⁵ S. Sierpowski, *Problem rozbrojenia w polityce niemieckiej okresu międzywojennego*, w: *Rola Niemiec w procesach rozwojowych Europy XIX i XX w.*, red. A. Czubiński, Poznań 1995, s. 241–289.

³⁶ A. M. Brzeziński, *Francja a taktyka Niemiec w Komisji Przygotowawczej Konferencji Rozbrojeniowej 1926–1930*, w: *Niemcy w polityce międzynarodowej...*, t. I, s. 325–345; idem, *Znaczenie Locarno dla międzynarodowych negocjacji rozbrojeniowych (1926–1933)*, w: *Locarno z perspektywy siedemdziesięciu lat*, red. M. Baumgart, Szczecin 1998, s. 71–83.

³⁷ H. Korczyk, *Liga Narodów w rewizjonistycznej działalności Niemiec*, „*Studia Historyczne*” 1988, R. 21, z. 4, s. 577–599.

³⁸ P. P. Żurawski vel Grajewski, *Stany Zjednoczone wobec problemu kontroli zbrojeń w dobie Komisji Przygotowawczej do Genewskiej Konferencji Rozbrojeniowej (1925–1930)*, Warszawa 2000.

³⁹ Zmiana nazwy archiwum brytyjskiego, z *Public Record Office* na *The National Archives*, nastąpiła w kwietniu 2003 r. w wyniku połączenia dwóch instytucji: *Public Record Office* i *Historical Manuscripts Commission* (<http://www.nationalarchives.gov.uk/about/who.htm>)

⁴⁰ Orientację w zasobach zespołu FO 371 ułatwia *Index to the Correspondence of Foreign Office* opublikowany przez Kraus–Thompson Organization Ltd. (Nendeln/Lichtenstein) przy współpracy z Her Majesty's

papiery wyższych rangą urzędników ministerstwa, m.in.: sir Austena Chamberlaina, lorda Cusshenduna i Arthura Hendersona (FO 800). W The National Archives wykorzystałem również kolekcje zawierające korespondencję Jamesa R. MacDonalda (PRO 30/69) i sir Maurice'a Hankeya (CAB 63).

W dziale manuskryptów londyńskiej British Library przechowywana jest część spuścizny⁴¹ lorda Roberta Cecila, jednego z głównych współtwórców LN, znanego promotora idei powszechnego rozbrojenia. W pracy spożytkowałem przede wszystkim korespondencję Cecila z okresu, gdy pełnił funkcję przewodniczącego delegacji brytyjskiej w KPKR.

Z archiwaliów niemieckich korzystałem w postaci mikrofilmów zdeponowanych w londyńskim The National Archives — German War Documents Project: German Foreign Ministry and other related archives: Microfilm Copies (GFM 34). Zawierają one materiały Urzędu Spraw Zagranicznych (Auswärtiges Amt) i Kancelarii Rzeszy (Reichskanzlei). Dla badanego problemu najistotniejsze znaczenie miały akta z zespołów: Abteilung II F — Abrüstung, Büro Reichsminister, Büro Staatssekretär i Referat Völkerbund⁴².

Szereg istotnych informacji uzyskałem również podczas kwerendy w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zwłaszcza w zespołach: Delegacji RP przy Lidze Narodów, Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ambasady RP w Londynie, Ambasady RP w Berlinie, Sztabu Głównego i Attachatach Wojskowych.

W pracy wykorzystałem również opublikowane dokumenty dyplomatyczne — brytyjskie, zawarte w dwóch wielotomowych wydawnictwach: *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*⁴³ i *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*⁴⁴ oraz w tzw. *Command Papers*, przedkładanych przez Rząd Jego Królewskiej Mo-

Stationery Office (London). Indeks jest dostępny nie tylko w The National Archives, ale i niektórych bibliotekach, np. w Staatsbibliothek zu Berlin.

⁴¹ Zob. opublikowany katalog: *The British Library Catalogue of Additional Manuscripts. The Cecil of Chelwood Papers Additional Manuscripts 51071–51204*, London 1991. Druga część spuścizny Cecila przechowywana jest w *Hatfield House (A Guide to the Papers of British Cabinet Ministers 1900–1951)*, compiled by C. Hazlehurst & Ch. Woodland, London 1974).

⁴² Są to kopie archiwaliów niemieckich przejętych pod koniec II wojny światowej przez aliantów, które — przewiezione do Wielkiej Brytanii — zostały zmikrofilmowane w ramach wspólnego projektu amerykańsko-brytyjsko-francuskiego. Sporządzone mikrofilmy archiwaliów niemieckich zdeponowano w dwóch instytucjach: National Archives w Waszyngtonie i Public Record Office w Londynie, natomiast oryginały były stopniowo przekazywane, od połowy lat 50., rządowi Republiki Federalnej Niemiec. Dokumenty Urzędu Spraw Zagranicznych do Politisches Archiv des Auswärtiges Amt (PAAA) w Bonn, a akta Kancelarii Rzeszy do Bundesarchiv w Koblencji. W latach 1999–2000 siedzibę i zasoby PAAA przeniesiono z Bonn do Berlina (*A Catalog of Files and Microfilms of the German Foreign Ministry Archives, 1920–1945*, vol. I–IV, comp. and ed. by G. O. Kent, Stanford 1962, 1964, 1966, 1974; *Captured German and Related Records: a National Archives Conference*, ed. by R. Wolfe, Ohio UP 1974; R. Thimme, *Das Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Rückgabeverhandlungen und Aktenedition 1945–1995*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 2001, Bd. 49, s. 317–362; <http://www.auswaertigesamt.de>).

⁴³ *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*, Series IA, 1925–1930, ed. by W. N. Medlicott, D. Dakin & M. Lambert, vol. 1–7, London 1966–1975; Series II, 1930–1938, ed. by E. L. Woodward & R. Butler, vol. 1–3, London 1947–1948.

⁴⁴ *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part II: From the First to the Second World War*, general editors K. Bourne & D. C. Watt, Series F: *Europe, 1919–1939*, ed. by J. Noakes, vol. 36–42, Frederick Md. 1993; Series J: *League of Nations 1918–1941*, ed. by P. Beck, vol. 3 i 6, Frederick Md. 1992.

ści do informacji Izby Lordów i Izby Gmin⁴⁵, dokumenty niemieckiego Urzędu Spraw Zagranicznych zamieszczone w serii *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*⁴⁶ oraz akta Kancelarii Rzeszy z okresu Republiki Weimarskiej⁴⁷. Ponadto w dysertacji uwzględniłem m.in. zapisy posiedzeń Izby Gmin i Izby Lordów⁴⁸ oraz opublikowane dokumenty amerykańskiego Departamentu Stanu⁴⁹.

Oddzielny rodzaj źródeł stanowią oficjalne wydawnictwa LN⁵⁰. Dla badanego problemu zasadnicze znaczenie miała 11-tomowa seria zawierająca stenogramy posiedzeń KPKR⁵¹ oraz opublikowane zapisy debat na forum Zgromadzeń LN i teksty przyjętych rezolucji w sprawie rozbrojenia⁵².

Wiele interesujących szczegółów zawierają pamiętniki, wspomnienia i opublikowana korespondencja dyplomatów, polityków i wojskowych. Najwięcej, co zrozumiałe, tych bezpośrednio zaangażowanych w negocjacje rozbrojeniowe na forum KPKR: Johanna Heinricha von Bernstorffa, szefa delegacji niemieckiej w KPKR⁵³; Ernesta von Weizsäckera, referenta ds. rozbrojenia w Wydziale II Auswärtiges Amt⁵⁴; lorda Roberta Cecila, szefa delegacji brytyjskiej w KPKR⁵⁵; płk. Arthura Temperleya z War Office⁵⁶ oraz Salvadora de Madariagi, szefa Sekcji Rozbrojeniowej LN w latach 1922–1927⁵⁷. Odniesienia do badanej problematyki zawie-

⁴⁵ Zestawienie *Command Papers* dotyczących polityki zagranicznej Wielkiej Brytanii w okresie międzywojennym zawiera: R. Vogel, *A Breviate of British Diplomatic Blue Books, 1919–1939*, Montreal 1963.

⁴⁶ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, Serie B: 1925–1933, Bd. I–XIX, Göttingen 1966–1982. Angielska edycja dokumentów niemieckich, *Documents on German Foreign Policy 1918–1945*, obejmuje jedynie lata 1933–1945.

⁴⁷ *Akten der Reichskanzlei. Weimarer Republik. Die Kabinette Luther I und II: 15. Januar 1925 bis 20. Januar 1926, 20. Januar 1926 bis 17. Mai 1926*, bearbeitet von K.–H. Minuth, Bd. 1–2, Boppard am Rhein 1977; *Die Kabinette Marx III und IV: 16. Mai 1926 bis 12. Juni 1928*, bearbeitet von G. Abramowski, Bd. 1–2, Boppard am Rhein 1987; *Das Kabinett Müller II: 28. Juni 1928 bis 27. März 1930*, Bd. 1–2, bearbeitet von M. Vogt, Boppard am Rhein 1970; *Das Kabinett Brüning I: 30. März 1930 bis 10. Oktober 1931*, Bd. 1, bearbeitet von T. Koops, Boppard am Rhein 1982.

⁴⁸ *Parliamentary Debates. House of Commons, Official Report, 5th Series; Parliamentary Debates. House of Lords, Official Report, 5th Series.*

⁴⁹ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1925–1931*, Washington 1940–1946.

⁵⁰ Zob. H. Aufricht, *Guide to the League of Nations Publications: A Bibliographical Survey of the Work of the League 1920–1947*, New York 1951; autor dysertacji korzystał z angielskiej edycji dokumentów LN znajdującej się w zbiorach Staatsbibliothek zu Berlin. Od 2001 r. najważniejsze dokumenty LN dotyczące rozbrojenia, w tym prac KPKR, są dostępne również na stronie internetowej Northwestern University Library, Evanston, Illinois (<http://www.library.northwestern.edu/govpub/collections/league/>).

⁵¹ *League of Nations. Documents of the Preparatory Commission for the Disarmament Conference entrusted with Preparation for the Conference for the Reduction and Limitation of Armaments*, Series I–XI, Geneva 1925–1931.

⁵² *League of Nations. Official Journal, Special Supplement*, No. 32, 36, 43, 44, 47, 53, 54, 57, 63, 64, 67, 74, 75, 78, 83, 84, 87, Geneva 1925–1930.

⁵³ J. H. von Bernstorff, *Erinnerungen und Briefe*, Zürich 1936.

⁵⁴ *Die Weizsäcker-Papiere*, Bd. I: 1900–1932, hrsg. von L. E. Hill, Berlin–Frankfurt am Main–Wien 1982; E. von Weizsäcker, *Erinnerungen*, München 1950.

⁵⁵ R. Cecil, *A Great Experiment. An Autobiography*, New York 1941; idem, *All the Way*, London 1949.

⁵⁶ A. C. Temperley, *The Whispering Gallery of Europe*, London 1938.

⁵⁷ S. de Madariaga, *Disarmament*, London 1929; idem, *Morning without Noon. Memoirs*, Westmead 1974.

rają również m.in.: trzytomowy wybór ze spuścizny Gustava Stresemanna⁵⁸ oraz wspomnienia Heinricha Brüninga⁵⁹, Juliusa Curtiusa⁶⁰, Hugh Daltona⁶¹ i Paula Schmidta⁶².

Dysertacja stanowi rozprawę z dziedziny historii dyplomacji. Z tego względu został w niej uwzględniony głównie polityczny aspekt rokowań rozbrojeniowych. Dodatkowo, aczkolwiek w mniejszym zakresie, ukazano wojskowe, techniczne i ekonomiczne aspekty badanego zagadnienia, jak też stanowisko brytyjskiej i niemieckiej opinii publicznej wobec omawianego problemu. Rozprawa składa się ze wstępu, zakończenia i czterech rozdziałów napisanych w układzie chronologiczno-problemowym. W rozdziale pierwszym, wprowadzającym do zasadniczego tematu, przedstawiono stanowisko rządu brytyjskiego w sprawie zastosowania formuły powszechnego rozbrojenia po I wojnie światowej i miejsce Niemiec w brytyjskich koncepcjach rozbrojenia w Europie w latach 1919–1925. W rozdziale drugim zanalizowano nastawienie dyplomacji brytyjskiej wobec kwestii równouprawnienia Niemiec w I fazie prac KPKR (grudzień 1925 r. — czerwiec 1927 r.) do momentu opracowania pierwszego, prowizorycznego projektu konwencji rozbrojeniowej. W rozdziale trzecim omówiono wzajemne oddziaływanie polityki Niemiec i Wielkiej Brytanii w sprawie powszechnego rozbrojenia i bezpieczeństwa w okresie impasu prac KPKR (listopad 1927 r. — grudzień 1928 r.). W rozdziale czwartym ukazano niemiecką politykę dystansowania się od niekorzystnych, z punktu widzenia Berlina, postanowień KPKR w jej końcowym okresie prac (1929–1930) oraz wpływ tejszej polityki na stanowisko Wielkiej Brytanii w kwestii utrzymania w mocy postanowień V części TW.

Z przeprowadzonych badań wynika, że rząd brytyjski, podejmując decyzję o rozbrojeniu Niemiec na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r., nie myślał kategoriami jednostronnego rozbrojenia tego państwa. W założeniach polityków brytyjskich, z premierem Davidem Lloydem Georgem na czele, rozbrojenie Niemiec miało być wstępem do powszechnego rozbrojenia. Koncepcja ta znalazła odzwierciedlenie m.in. we wstępie do V części TW.

W momencie rozpoczęcia KPKR dyplomacja brytyjska uznawała niemieckie żądanie równości praw w zbrojeniach za politycznie i moralnie uzasadnione. Nie widziano możliwości utrzymania Niemiec w stanie rozbrojenia bez postępu w dziedzinie rozbrojenia powszechnego. W Foreign Office nie zgodzono się jednak z sugestią lorda Roberta Cecila, aby przyjąć stan uzbrojenia Niemiec jako punkt odniesienia do rozbrojenia innych państw. Negowano prawno–traktatowe podstawy takiego postulatu. Konserwatywny rząd Stanleya Baldwina nie zamierzał występować z inicjatywą daleko idącego rozbrojenia Francji na lądzie, licząc, że z czasem, w wyniku normalizacji sytuacji międzynarodowej oraz pod presją ekonomii i opinii publicznej, Francuzi dobrowolnie zredukują stan armii i uzbrojenia.

Głównym celem Niemiec była likwidacja dysproporcji w zbrojeniach lądowych z Francją oraz jej sojusznikami: Polską oraz państwami Małej Ententy. W Auswärtiges Amt liczono na poparcie w tym względzie mocarstw anglosaskich — Wielkiej Brytanii i USA. Dlatego nie domagano się na tym etapie negocjacji rozbrojeniowych równouprawnienia w dziedzinie rozbudowy Reichsmarine. Delegacja niemiecka przez cały okres funkcjonowania KPKR taktycznie nie angażowała się w spory na temat zasad rozbrojenia flot wojennych (pomiędzy Anglosasami

⁵⁸ G. Stresemann, *Vermächtnis. Der Nachlaß in 3 Bänden*, hrsg. von H. Bernhard, Berlin 1932–1933.

⁵⁹ H. Brüning, *Memoiren 1918–1934*, Stuttgart 1970.

⁶⁰ J. Curtius, *Sechs Jahre Minister der deutschen Republik*, Heidelberg 1948.

⁶¹ H. Dalton, *Call Back Yesterday: Memoirs, 1887–1931*, London 1953; *The Political Diary of Hugh Dalton, 1918–1940, 1945–1960*, ed. by B. Pimlott, London 1987.

⁶² P. Schmidt, *Statist auf diplomatischer Bühne 1923–1945. Erlebnisse des Chefdolmetschers im Auswärtigen Amt mit den Staatsmännern Europas*, Bonn 1949.

i Francją, czy Wielką Brytanią a USA). Na Wilhelmstrasse negatywnie odnoszono się do propozycji Marineleitung w sprawie podjęcia mediacji ze strony Niemiec w sporze na temat zasad rozbrojenia flot oraz udziału delegacji niemieckiej w konferencjach morskich w Genewie (1927) i Londynie (1930).

Podczas negocjacji w KPKR delegat Niemiec ze względów taktycznych i propagandowych domagał się jedynie rozbrojenia innych narodów. Pomimo nacisków ze strony Reichswehrministerium, zwłaszcza w końcowej fazie jej prac, ani razu nie zażądał wprost prawa Niemiec do remilitaryzacji. Auswärtiges Amt chciał w ten sposób uniknąć oskarżenia o dążenie do rewizji TW. Za symptomatyczny należy również uznać fakt, że szefem delegacji niemieckiej został hr. Johann H. von Bernstorff, przedstawiciel niemieckiej organizacji pacyfistycznej — Deutsche Liga für Völkerbund. Podejmowane przez prezydenta Paula von Hindenburga próby zastąpienia Bernstorffa na tym stanowisku, przez wojskowego, emerytowanego generała Hansa von Seeckta, były przez Auswärtiges Amt skutecznie blokowane.

Przebieg dyskusji nad technicznymi aspektami rozbrojenia w I fazie prac KPKR (maj–listopad 1926 r.) wykazał zbieżność postulatów Niemiec i Wielkiej Brytanii w zasadniczych punktach dotyczących zasad rozbrojenia lądowego. Przedstawiciele Berlina i Londynu, wbrew opozycji Francuzów i ich sojuszników, domagali się uwzględnienia w konwencji rozbrojeniowej nie tylko ograniczenia liczby żołnierzy pozostających w służbie, ale także rezerw wyszkolonych oraz bezpośredniego ograniczenia sprzętu wojennego, znajdującego się na wyposażeniu armii oraz w magazynach. Czynniki te decydowały o przewadze militarnej Francji nad Niemcami.

Podczas III sesji KPKR (21 marca – 26 kwietnia 1927 r.) opracowano z inicjatywy lorda Cecila prowizoryczny projekt konwencji rozbrojeniowej. Niemcy nie zgłosiły własnej, całościowej propozycji, ograniczając się do krytyki projektu brytyjskiego i francuskiego, szczególnie zaś artykułu mówiącego o utrzymaniu w mocy wcześniejszych traktatów rozbrojeniowych (w tym wersalskiego), gdyż proponowane w konwencji zasady rozbrojeniowe nie korespondowały z tymi, które zostały im narzucone w 1919 r. Niepokój w Berlinie wzbudziła widoczna ze strony lorda Cecila tendencja do szukania kompromisowych rozwiązań z Francją w sprawach morskich kosztem zasad rozbrojenia lądowego i interesów niemieckich.

Taktyka Niemiec w trakcie IV (30 listopada – 3 grudnia 1927 r.) i V (15–24 marca 1928 r.) sesji KPKR — żądanie bezwzględnego przystąpienia do drugiego czytania projektu konwencji rozbrojeniowej; postulat rychłego zwołania Konferencji Rozbrojeniowej oraz poparcie dla radykalnych i *stricte* propagandowych propozycji rozbrojeniowych Związku Sowieckiego spotkały się z publiczną krytyką nowego szefa delegacji brytyjskiej, lorda Cushenduna.

Po zawarciu układów lokarnińskich dyplomacja niemiecka broniła tezy, że problem bezpieczeństwa został już rozwiązany i istnieją odpowiednie warunki do przeprowadzenia powszechnego rozbrojenia. Rząd brytyjski akceptował ten punkt widzenia, nie chcąc podejmować nowych zobowiązań militarnych na kontynencie europejskim. Podczas VIII Zgromadzenia LN, we wrześniu 1927 r., Niemcy nie zdołały zablokować francuskiej inicjatywy na rzecz podjęcia dalszych studiów nad zagadnieniem bezpieczeństwa i arbitrażu. Na wniosek Niemiec powierzono jednak to zadanie Komitetowi Arbitrażu i Bezpieczeństwa (KAiB), a nie KPKR. Brytyjczycy przystali na utworzenie KAiB, chcąc zyskać na czasie wobec impasu w dyskusji nad rozbrojeniem. Wielka Brytania i Niemcy promowały w KAiB rozwiązania odpowiadające ich interesom strategicznym. Londyn unikał nowych zobowiązań w dziedzinie bezpieczeństwa i arbitrażu. Natomiast Berlin nie chciał dopuścić do stworzenia systemu zbiorowego bezpieczeństwa opartego na wzajemnej pomocy i sankcjach, który utrudniłby rewizję granic. W tym punkcie stanowisko obu delegacji cechowała zbieżność, wynikająca z negatywnego stosunku do te-

rytorialnego *status quo* w Europie Środkowowschodniej, wytworzonego przez traktaty pokojowe. Niemcy nie zamierzały go honorować, a Brytyjczycy gwarantować. Jednak niemiecka koncepcja pokojowego regulowania sporów międzynarodowych i sugestie w sprawie wzmocnienia środków zapobiegawczych przeciw wojnie spotkały się z negatywnym przyjęciem strony brytyjskiej. Obawy Niemiec budził natomiast brytyjski postulat „lokarnenizacji” Europy (tworzenia układów regionalnych na wzór Locarna w innych częściach Europy, ale bez gwarancji Wielkiej Brytanii). W sumie ustalenia KAiB pozostały teoretycznym dorobkiem i nie miały bezpośredniego wpływu na efektywność prac KPKR.

Współpraca niemiecko-sowiecka w KPKR oraz obawa przed poniesieniem odpowiedzialności za fiasko jej prac dały impuls do zbliżenia brytyjsko-francuskiego, które zaowocowało ustaleniem w lipcu 1928 r. pomiędzy Londynem i Paryżem kompromisowych zasad rozbrojenia. Rząd brytyjski zobowiązał się odstąpić w dalszych negocjacjach od postulatu ograniczenia rezerw wyszkolonych. W zamian rząd francuski przystał na anglosaską koncepcję ograniczenia tonażu flot wojennych w ramach kategorii okrętów wojennych.

Strona brytyjska zawarła kompromis z Francją, aby pozbawić dyplomację niemiecką argumentu, że prace LN nad rozbrojeniem nie przynoszą postępu i zapobiec tym samym wypowiedzeniu przez Berlin V części TW. W Londynie obawiano się również kompromisu amerykańsko-francuskiego w sprawach morskich, sprzecznego z interesami Albionu.

Opozycja ze strony Stanów Zjednoczonych przekreśliła możliwość przyjęcia zasad ograniczenia flot wojennych proponowanych w brytyjsko-francuskim „kompromisie morskim”. Jednak podczas I części VI sesji KPKR (15 kwietnia – 6 maja 1929 r.) delegacje USA i Wielkiej Brytanii poparły Francję w sporze z Niemcami na temat zasad rozbrojenia lądowego. Większość KPKR zdecydowała wówczas o pominięciu w konwencji rozbrojeniowej ograniczenia rezerw wyszkolonych oraz sprzętu wojennego (zarówno w sposób bezpośredni, jak i pośredni). Przedstawiciele Waszyngtonu i Londynu ustąpili Francuzom, nie chcąc w nieskończoność blokować porozumienia. Impas KPKR przezwyciężono za cenę porzucenia pryncypiów rzeczywistego rozbrojenia, kosztem zupełnego zignorowania postulatów niemieckich. Szef delegacji niemieckiej odpowiedział deklaracją z 4 maja 1929 r., w której ogłosił, że dystansuje się od ustaleń preforsowanych przez większość KPKR, sprzecznych z ideą redukcji zbrojeń. Deklaracja w sposób zawołany wskazywała, że jeśli Konferencja Rozbrojeniowa potwierdzi powyższe decyzje KPKR, to delegacja niemiecka nie podpisze opracowanej w takim kształcie konwencji rozbrojeniowej. Na Wilhelmstrasse nie zdecydowano się na demonstracyjne odwołanie delegacji z Genewy. Tę formę protestu traktowano jako ostateczność i rezerwowano na użytek późniejszej Konferencji Rozbrojeniowej.

Dojście do władzy w czerwcu 1929 r. II rządu Partii Pracy w Wielkiej Brytanii, z premierem Jamesem Ramseyem MacDonaldem, zrodziło nadzieję Niemiec na rewizję przyjętych przez KPKR w maju 1929 r. ustaleń w sprawie zasad rozbrojenia lądowego. Laburzyści oraz wspierający ich rząd liberałowie krytykowali przedłużający się stan jednostronnego rozbrojenia Niemiec w Europie. Opowiadali się za powszechną redukcją zbrojeń ze względów politycznych, ideologicznych i ekonomicznych. Podczas X Zgromadzenia LN, we wrześniu 1929 r., lord Cecil reprezentujący ponownie Wielką Brytanię zgłosił projekt rezolucji zawierającej propozycje zasad rozbrojenia, stojące w sprzeczności z ustaleniami ostatniej sesji KPKR. Wynikało z niej, że Wielka Brytania ponownie będzie domagała się ograniczenia rezerw wyszkolonych oraz sprzętu wojennego armii.

W ostatecznej rozgrywce Brytyjczycy nie poparli jednak stanowiska niemieckiego. Lord Cecil, reprezentujący Wielką Brytanię podczas II części VI sesji KPKR (6 listopada–9 grudnia 1930 r.), odstąpił przez wzgląd na stanowisko Francji od postulatu ograniczenia rezerw wy-

szkolonych. Opozycja ze strony War Office nie pozwalała mu natomiast poprzeć zasady bezpośredniego (ilościowego) ograniczenia sprzętu wojennego wojsk lądowych. Wbrew opozycji Niemiec forsował natomiast wraz Francuzami zasadę budżetowego ograniczenia zbrojeń. Sprzeciwił się również propozycji Bernstorffa w sprawie zwołania Konferencji Rozbrojeniowej w 1931 r. Publicznie zarzucił mu brak woli konstruktywnego współdziałania w pracach nad rozbrojeniem. Cecil w raportach do Foreign Office bardzo krytycznie oceniał taktykę Niemców w Genewie, zwłaszcza przez pryzmat ich współpracy z delegacją sowiecką.

Krytyka konwencji rozbrojeniowej KPKR w Niemczech oraz przyjęta przez niemiecki rząd taktyka dystansowania się od jej ustaleń przyniosła wymierny efekt. Na początku 1931 r. w Foreign Office uznano potrzebę poszukiwania kompromisu z Niemcami. Po dyskusji za najlepsze rozwiązanie uznano częściową rewizję postanowień konwencji rozbrojeniowej KPKR oraz zmianę niektórych ustaleń V części TW, ustalającej zasady i poziom rozbrojenia Niemiec. Oznaczało to gotowość strony brytyjskiej na rozwiązanie sporu o równouprawnienie przez presję na redukcję sił zbrojnych Francji i zgodę na częściowe dozbrojenie Niemiec. W Foreign Office rozważano również możliwość powstrzymania wygórowanych roszczeń Niemiec w sferze militarnej przez rewizję na ich korzyść granicy z Polską.

Brytyjskie koła dyplomatyczne i wojskowe z uwagą śledziły rozwój sytuacji militarnej w Niemczech. Po wycofaniu Międzysojuszniczej Wojskowej Komisji Kontroli uważano, że tylko niemieckie partie demokratyczne z SPD na czele oraz postęp w dziedzinie powszechnego rozbrojenia mogły zapobiec całkowitej remilitaryzacji Niemiec. War Office znane były dość dokładnie fakty naruszeń przez Niemcy V części TW oraz szczegóły dotyczące form i zakresu niemieckich nielegalnych zbrojeń. Oceniano je jednak jako typowo defensywne i uważano, że Niemcy nie były w tym momencie w stanie podjąć agresywnej wojny. Jednocześnie podkreślano ich potencjał i możliwe zagrożenie w przyszłości, po odrzuceniu klauzul V części TW.

Z uwagi na nieprzejednane stanowisko Francji, zasygnalizowane otwarcie w nocy opublikowanej 21 lipca 1931 r., dyplomacja brytyjska nie podjęła rozmów z Paryżem na temat „uregulowania” problemu niemieckiego przed otwarciem obrad Konferencji Rozbrojeniowej. W związku z pogarszającą się sytuacją międzynarodową rozważano nawet w Londynie jej odroczenie. Zainaugurowana ostatecznie w zaplanowanym terminie, 2 lutego 1932 r. w Genewie, okazać się miała kolejnym, a zarazem ostatnim etapem dyplomatycznej rozgrywki wokół spornego zagadnienia — równouprawnienia Niemiec w zbrojeniach.